

במחוזות הזיכרון: ביוגרפיה, אידאולוגיה וסיפור בכתובתו של עמוס עוז*

דן לאור

אדם קם בוקר אחד, עזב את ביתו, משפחתו, ארצו,
שפתו, שמו – כן גם את השם הוא השליך – והלך
ועשה לו ארץ אחרת, בית אחר, משפחה אחרת,
שפה אחרת, שם אחר.

אבות ישורון, 'הספרות העברית תערוך את התפילה'¹

בסיפור על אהבה וחושך, עמוד 514, מספר עמוס עוז על הרושם העמוק שעשה עליו
בילדותו ספרו של צבי ליברמן-לבנה, מעל החרבות – סיפור על כפר יהודי נידח בימי
בית שני, שקלגסים של לגיון רומאי שחטו את תושביו. לאחר הטבח הגיחו מן המערה
ילדי הכפר שנותרו בחיים, הקימו קהילת ילדים למופת, שיקמו את הכפר, ואף התגייסו
לפעולת נקם ברומאים. זו תמצית הסיפור שאותה מביא עוז בהרחבה.² ואלה כמה מן
ההרהורים שעלו במוחו בעת שקרא בספר:

* הרעיונות שביסוד מאמר זה נכללו בדברים שנאמרו בערב השקת הספר סיפור על אהבה וחושך
באוניברסיטת תל-אביב ב-8.5.2002, ופורסמו בהארץ תחת הכותרת 'מנין אני בא' ב-20.9.2002.

1 אבות ישורון, כל שיריו, תל-אביב 1995, כרך א, עמ' 279.
2 צבי ליברמן, מעל החרבות: סיפור, תל-אביב 1938 (מאז בכמה מהדורות). צבי ליברמן-לבנה נולד
ב-1885 בפלך קייב, עלה לארץ ב-1912, וחיבר ספרים רבים לילדים ולבני נוער, בכללם סיפורים
היסטוריים. הוא נפטר ב-1985.

ואולי נחבא כאן עוד מתק-סתרים חולה שצבי לבנה ודאי אף לא העלה אותו בדעתו כאשר חיבר את ספרו זה, הדידקטי והחיובי עד מאוד. מתק אדיפלי. מתק אפל. כי הילדים כאן קברו את ההורים. את כולם. אף מבוגר אחד לא נותר שם, בכל הכפר. אף הורה אף מורה אף שכן אף דוד אף סבא וסבתא [...] בכך קוימה, בדרך נס, משאלה מצונזרת היטב של האתוס הציוני אך גם של הילד שהייתי: שימותו כבר. כי הם כאלה גלותיים, מעיקים. כי הם דור המדבר [...] רק אחרי שהם ימותו אנחנו סוף-סוף נוכל להראות להם איך את הכול-הכול אנחנו נוכל לעשות לבדנו [...] אנחנו נגשים הכול יופי [...] אבל בלעדיהם: מפני שהעם העברי החדש מוכרח להתנתק מהם (עמ' 515).

בהמשך הוא גוזר מן האמירה הכללית את מה שנוגע לו אישית:

במותם של כל המבוגרים התרמו קסם חשאי נוקב. ואכן בגיל ארבע-עשרה וחצי, כשנתיים אחרי מות אמי, קמתי והרגתי את אבא והרגתי את כל ירושלים, שיניתי את שמי והלכתי לבדי לקיבוץ חולדה כדי לחיות שם מעל החורבות (עמ' 516).

את הפרק הבא (נו) פותח עמוס עוז במילים: 'הרגתי אותו בעיקר בכך ששיניתי את שמי' (עמ' 517).

נטישתו של עמוס קלוזנר את בית הוריו והליכתו לקיבוץ חולדה, שם היה 'ילד חוץ', נבעה כמובן מן הנסיבות האישיות של חייו – מותה של האם ותחושת האין-מוצא שאליה נקלע בחיים המשותפים שניהלו הוא ואביו בביתם שבשכונת רחביה בירושלים. אולם עוז עצמו הוא זה שמעניק למהלך אישי זה פירוש סוציולוגי רחב, וקושר אותו לאתוס של התקופה: המרד בדור האבות, המורכב מיוצאי הגלות, והצורך של בני הדור הצעיר, ילידי הארץ, לכונן עולם אלטרנטיבי משל עצמם. שינוי השם (מקלוזנר לעוז), נטישת בית ההורים בפועל, וההצטרפות לקיבוץ, שבו ניתן להחריב את העולם הישן עדי יסוד ולהקים תחתיו עולם חדש, ציוני-סוציאליסטי, הם מהלכים הנובעים באופן ישיר מהנחת יסוד זו. אין זה גם מקרה שעוז מדבר בהקשר זה על 'העם העברי החדש', ובכך הוא מייצר אבחנה ברורה בין ה'עברים' (בני הארץ) לבין ה'יהודים' (יוצאי הגלות), ברוח התפיסות שטיפחה באותה עת הקבוצה הכנענית, אשר זכו להד גלוי וסמוי בקרב הנוער.³

3 ראו בנדון, ברוך קורצווייל, 'מהותה ומקורותיה של תנועת "העברים הצעירים" ("כנענים")', ספרותנו החדשה: המשך או מהפכה?, ירושלים ותל-אביב תשכ"ב, עמ' 270-300. מאמרו של

כעבור כמעט חמישה עשורים (האירוע המתואר מתרחש בשנת 1953) מחבר עמוס עז את סיפור על אהבה וחושך, המגלם מהלך אידאולוגי הפוך מזה שמיצג בעמודים אלה: לא עוד שחיטת האבות אלא קבלתם המלאה, תוך הכרה בשונותם ותוך התבוננות רווית אמפטיה בגורלם, כמהגרים המנסים במאמץ אדירים לכוון חיים חדשים בארץ חדשה. גם ה'גלותיות' של הורי המחבר ושל אלה המקיפים אותם אינה מהווה עוד מושא לביקורת, אלא היא נבחנת מתוך הבנה עמוקה, שיש בה מידה רבה של חמלה. הכרה זו, שאותה מעניק המחבר לדור האבות, מוליכה אותו גם אל מי שקדם להם, אל דור הסבים, וממנו אל יתר אבות המשפחה, יצירי הגלות. חיפוש השורשים מהווה אפוא מרכיב חשוב בעולמו של עזו המאוחר, והוא המוביל אותו לתקופות שהן מחוץ לטווח ידיעתו הישיר ואל טריטוריות שבהן כף רגלו לא דרכה מעולם. את ההתחלות לכך ניתן לאתר בספרו באור התכלת העזה, במדור שכותרתו 'מנין אני בא'. שם נכללה רשימת מבוא לאסופת כתביו של יהודה אריה קלוזנר, אבי המחבר, שפורסמה בהארץ עוד ב-1975, המתייחסת גם לבית קלוזנר שבאודסה; ולצדה 'רשימה על עצמי', שבה כלל עזו נתונים אחדים על תולדות משפחתו מצד אביו, כשתולדות המשפחה מצד האם נזכרים רק ברמז.⁴ אולם רק ביצירה שלפנינו, סיפור על אהבה וחושך, מגיע המהלך האמור להבשלתו המלאה.

הנחת מוצא זו היא שהניעה את עמוס עזו להתחקות אחר תולדות משפחתו, ולעשות את המרכיב הגנאלוגי לחלק בלתי נפרד מן הסיפור האוטוביוגרפי. אחדים מן הממצאים שצבר במרוצת השנים על אודות אבות המשפחה – הן מצד האב והן מצד האם – מתבססים על ידע נרכש, אך רובם הוא פרי מחקר שיטתי למדי, המתבסס הן על תיעוד שבעל פה (תחקור של קרובי משפחה) והן על מקורות שבכתב; כמה מהם אף נזכרים בספר.⁵ את האינפורמציה שאסף בחר עזו לרכז בשתי חטיבות גדולות, שכל אחת מהן מתייחסת – גם אם בצורה ייצוגית בלבד – אל אחד מן הענפים המשפחתיים: בפרקים יד-יז (עמ' 105-137) נפרשים קורות משפחת אביו, יהודה אריה קלוזנר, ואילו פרקים כא-כז (עמ' 164-203) מוקדשים ברובם לסיפור קורות משפחת אמו, פניה קלוזנר לבית מוסמן.⁶ ואף שלכל ענף משפחתי יש היסטוריה משלו, ולעתים גם טריטוריה משלו, ישנו נושא אחד משותף לסיפור הקורות כפי שעזו מביא אותו: סיפורם של דורות ראשונים, שהיו יראי שמים וניהלו אורח חיים המונחה על ידי התורה והמצוות, וסיפורם

קורצווייל, המתייחס אל הלכי רוח הרווחים לדעתו בקרב צעירי הארץ, הופיע במקורו בתשי"ג (בלוח הארץ), בדיוק באותה שנה שבה מכריז עזו על המרד הכנעני.

4 עמוס עז, באור התכלת העזה, תל-אביב 1979 (להלן: באור התכלת העזה), עמ' 201-209. ראו גם, דן לאור, 'הצל הרודף אחר בעליו (על "באור התכלת העזה")', הארץ, 17.8.1979.

5 הסופר אלכס היילי, מחבר שורשים (Roots), המליץ בשעתו לכל מי שמתעתד לכתוב אי-פעם את קורות משפחתו להקדים ולשוחח עם זקני המשפחה.

6 הציטוטים המובאים בהמשך המאמר לקוחים מפרקים אלה (אלא אם צוין אחרת).

של דורות אחרונים, שיצאו מן הגטו והשתלבו באופנים שונים בעולם המודרני. עוז מבית אפוא אחורה, ולא בזעם, כשהוא מבקש לאמץ את הגולה היהודית על כפל פניה: זו המגולמת על ידי דמויות של תלמידי חכמים הנהרגים באוהלה של תורה, וזו המייצרת סוחרים רבי מעוף, המשתלבים בחיי המסחר והכלכלה של סביבתם, או אינטלקטואלים חילוניים הממירים את לימודי הקודש היהודיים בחינוך עברי ובפעילות ציונית. כך או כך, החיטוט האובססיבי באינוונטר המשפחתי והכינון מחדש של סדר הדורות – מן הראשונים עד לאחרונים – נגזרים מן ההכרה בצורך לחבור אל העבר המשפחתי, הטרומי ישראלי, לנכס אותו כחלק בלתי נפרד מן ה'אני', ולהעניק לו בדרך זו לגיטימציה מלאה.⁷

הצגת סדר הדורות של המשפחה מצד האב, יהודה אריה קלוזנר, נפתחת בתיאור דמותו של ר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנו, היא גרודנו, שהייתה – לדברי אחד מכותבי תולדותיה – 'אחת העתיקות ביותר בין קהילות ישראל שבליטא ובוודאי מן המיוחסות שבהן'.⁸ בתיאור הדמות נסמך עמוס עוז על המאמר המונוגרפי המקיף שחיבר יוסף קלוזנר, גם הוא מצאצאיו של ר' אלכסנדר זיסקינד, שבו כלולים רוב הנתונים הידועים על אישיות חשובה זו.⁹

מתוך המידע שמביא קלוזנר בורר לו עוז פרטים אחדים בלבד: הוא מזכיר את שנת פטירתו של ר' אלכסנדר (1794, תאריך לידתו לא נודע), את ספרו המרכזי, 'יסוד ושורש העבודה, שממנו נגזר כינויו 'יוש"ה', וכן את עובדת היותו 'מיסטיקן, 'מקובל', סגפן, מחברם השקדן של כמה "ספרי מוסר" רבי השפעה'. עליו סיפרו, מצטט עוז מדברי קלוזנר, 'שהיה "יושב כל הימים בחדר צר ולמד תורה, מעולם לא נשק לבניו ולא החזיקם על זרועותיו ולא סח אתם שיחה בטלה"'. לזה הוא מוסיף כי 'אשתו דאגה לבדה לכלכלת הבית ולגידול הילדים', נתון שלא נמצא כלל במאמר זה. בהדגשה יתרה מדבר עוז על דתיותו של ר' אלכסנדר זיסקינד, ובמיוחד על התביעה העולה מספרו לעבוד את השם מתוך שמחה והתלהבות (עליו אמר ר' נחמן מברצלב כי 'היה חסיד עוד קודם החסידות'); אך כנגדה הוא מציב את מה שכתב בצוואתו המפורסמת באשר לדרך

7 מלכה שקד מציעה להגדיר כ'רומנים של תולדות משפחה' סיפורים המוסרים את תולדות המשפחה, 'אם באמצעות הצגת ההתפתחות הדיאכרונית של מערכת גנאלוגית מתארכת, אם באמצעות ההסתעפות המרחבית של בני דור אחד במשפחה, הנבחר מתוך המערכת הגנאלוגית, ואם באמצעות שתי ההצגות גם יחד'. נראה שיש בהחלט מקום לבחינת הספר הנדון בקטגוריות אלה. ראו, מלכה שקד, חוליות ושלשלת: הרומן העברי על תולדות משפחה, תל-אביב 1991, בעיקר המבוא, עמ' 15-34.

8 ראו, דוד רבין, 'ערות ישראל בהוראדנא', גזית, גיליון עו, טבת תש"ה (דצמבר 1944), עמ' 1-6.

9 יוסף קלוזנר, 'ר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנא: החסיד בין המתנגדים', ספר אסף: קובץ מאמרי מחקר, ירושלים תשי"ג, עמ' 427-432. קלוזנר עצמו נסמך בדבריו על קהילת הוראדנא, בין היתר, על ש"א פרידנשטיין, ספר עיר גבורים, וילנה תר"ם (נדפס מחדש בישראל בתשכ"ט). על אלכסנדר זיסקינד נכתב שם בעמ' 62-63.

שבה הוא מצפה מאנשי החברה קדישא לטפל בגופו לאחר מותו: "שיגיביהו אותי כמה אנשים עד התקרה ממש ויזרקו אותי בכוח גדול דווקא על הארץ בלי שום הפסק סדין או קש, וכזה יעשו שבעה פעמים זו אחר זו" – וכל זה לצורך כפרת עוונות והיטהרות.¹⁰ עוז מזכיר גם את שסופר על ר' אלכסנדר, שנדד בערי גרמניה כדי לאסוף כספים ליישוב ארץ ישראל (ואף נאסר בשל כך, שכן המעשה היה לא חוקי) – מה שעשוי להדגיש דווקא את זיקתו לארץ – אך נמנע מלהזכיר סיפור נודע ממנו, המשקף היטב את נוקשותו הדתית של אבי השושלת: ימים אחדים לפני חג הפסח של שנת 1790 ביקש ר' אלכסנדר זיסקינד רשות מיוחדת לבקר בתא הכלא יהודי בן העיר שנאשם בעלילת דם, כדי לשכנעו למות על קידוש השם, ובכך למנוע ממנו מלממש את עסקת החליפין שהוצעה לו – להמיר את דתו וברוך זו להינצל מחבל התלייה. מיד לאחר הביקור בכלא מיהר לבית הכנסת ונשא תפילה לעילוי נשמתו.

עוד אילן גדול שעוז נתלה בו הוא ר' אברהם קלוזנר, המסומן גם הוא כאחד מאבות המשפחה. אברהם קלוזנר (יש המאיימים: קלויזנר, או קלויזנער, ובקיצור: המהרא"ק), שזמן פטירתו המשוער הוא שנת 1407 או 1408, היה מגדולי יהדות אוסטריה, ונחשב לאחד מאבות 'מנהג אשכנז'. בשנת 1380 נתמנה לרב בווינה, שהייתה אז מרכז תורני חשוב, לצדו של ר' מאיר בן ברוך הלוי (הרמ"ה). הוא נתפרסם בעיקר בזכות ספר מנהגים שחיבר, שהיה אחד מן הספרים הראשונים בספרות המנהגים שהופיע בדפוס, ושזכה לתפוצה רבה ולהד אצל רבנים ידועי שם שהלכו בעקבותיו. הספר נדפס לראשונה בשנת שי"ט (1559), כמאה וחמישים שנה לאחר פטירת המחבר. ח"י ארנרייך, שהוציא לאור את ספר מנהגים במהדורה חדשה בשנת תרפ"ט, מעלה על נס את דמותו של ר' אברהם קלוזנר, ומעיר בהקשר זה כי 'גם משפחת קלויזנער הייתה משפחת חכמים'. הוא אף נוקב בשמו של אחיו, זלמן קלויזנער, ושל קרוב משפחה נוסף, מנחם קלויזנער, ומעיד שהיו גדולים בתורה. ארנרייך מזכיר גם את שם אשתו של ר' אברהם קלוזנר, רבקה, ואת שם בנו, שאול.¹¹ אולם שלא כבמקרה של אלכסנדר זיסקינד, נמנע עוז מלעשות שימוש במידע על אודות אברהם קלוזנר, שמן הסתם עמד לרשותו, והוא מסתפק בציון העובדה שחי בווינה בשלהי המאה הארבע-עשרה, ושהוא מחברו של ספר מנהגים; זאת חרף ההילה האופפת את דמותו של המהרא"ק, והמעמד המיוחד שלו זכה במסורת של יהדות אשכנז.

שבעה דורות מפרידים בין מחבר הספר, עמוס עוז, לבין ר' אלכסנדר זיסקינד, וכך גם בינו לבין צאצאיו הנזכרים של ר' אברהם קלוזנר, שבינם לבינו נותר פער

10 השו"ו, א"ל מילר (עורך), צוואה, וילנא תרפ"ט, עמ' 55. הדברים, כפי שמצטט אותם עוז מתוך הצוואה (הנזכרת גם אצל קלוזנר), הם מדויקים לגמרי.

11 חיים יהודה עהרענרייך (עורך), ספר מנהגים לרבי אברהם קלויזנער, דעווא (רומניה) תרפ"ט. כן ראו, הרב יונה יוסף דיסין (עורך), ספר מנהגים לרבינו אברהם קלויזנער (מנהגי מהרא"ק), ירושלים תשל"ח.

אינפורמציה של כמה מאות שנים. עוז מקדיש כמה מעמודי הספר לתיאור דמותם של צאצאי אלכסנדר זיסקינד, שזיקתם העמוקה אליו הסתמנה היטב בשם המשפחה שאותו נשאו: ברא"ז, שפירושו, בראשי תיבות, בני אלכסנדר זיסקינד. גם צאצאי אברהם קלוזנר זוכים להתייחסות, אם כי במידה פחותה של פירוט מזו שזוכים לה בני משפחת ברא"ז, לפחות בדורות הראשונים. עם זאת, מסתמך עוז בשני המקרים על מקור אחד, שהוא מקור לא אכזב: האוטוביוגרפיה של יוסף קלוזנר, דרכי אל התחייה והגאולה, המושפעת בנתונים גנאלוגיים הן על משפחת ברא"ז והן על משפחת קלוזנר, וכן כלולים בה ציוני דרך ביחס לכמה מאבות המשפחה.¹²

בזה אחר זה מונה עוז את צאצאי משפחת ברא"ז, תוך שהוא פוסע יחד עמם מן העולם הישן של יהדות מזרח אירופה אל תוככי הזמן החדש. בנו של ר' אלכסנדר זיסקינד, יוסלה ברא"ז, מוצג כמי שדבק באמונת אבותיו וכמי שמקיים בנאמנות את המורשת התורנית, אף שלא ניחן בשיעור הקומה של אביו. 'הוא נחשב לצדיק תמים', כותב עוז, 'שהגה כל ימיו בתורה ומעולם לא יצא מבית-המדרש בכל ששת ימי המעשה, אפילו לא לשם שינה'. למרות שהפצירו בו סירב לקבל על עצמו כהונת רב, והיה מלמד תורה חינום לבני עניים. את מסירותו ללימוד התורה ממחיש המספר באמצעות הסיפור על נהגו של ר' יוסלה לנמנם כמה שעות בכל לילה כשנר תחוב לו בין אצבעותיו, 'כדי שעם כלות הנר תעירנו השלהבת מנמנומו'.¹³ שונה ממנו היה בנו, אלכסנדר, שנקרא על שם סבו. אותו מתאר עוז כמי שנמצא בין שני העולמות: הוא שמר אמנם אמונים למסורת (על פי קלוזנר, הכותב עליו שהיה 'בן-תורה וירא-שמים'), אך גם עסק לפרנסתו בענפי מסחר שונים, שהביאו אותו עד לעריה של גרמניה; ואף שסלד מרוחות ההשכלה, התיר לילדיו לרכוש ידע בלשונות ובנושאים שהם מחוץ לגדרי החינוך היהודי המסורתי. 'ודאי לא השביע את החברה קדישא בחרם ובאלה שירטשו את גופו לאחר מיתתו', כותב עמוס עוז, ברמזו על הצוואה שהותיר אחריו סבו.

אולם מי שמסמן באמת את המפנה בתולדות המשפחה הוא מנחם מנדל ברא"ז – הבן, הנכד והנין. אחד מסימני המפנה היה השינוי בסביבת המגורים: לאחר שבמשך דורות הייתה המשפחה קשורה לגרודנו שבליטא, בחר מנדל ברא"ז 'בשנות השמונים

12 יוסף קלוזנר, דרכי לקראת התחייה והגאולה: אוטוביוגרפיה (1874–1944) (להלן: קלוזנר, דרכי לקראת התחייה והגאולה), תל-אביב תש"ו. ראו בעיקר עמ' 9–18. ראוי לציין כי בעמ' 123 בספרו, כותב עוז בהערת שוליים כי את הסיפור המובא באותו עמוד, המתייחס ליוסף קלוזנר עצמו, 'וכן כמה סיפורים אחרים הנוגעים למשפחת אבי', מצא בספר הנזכר.

13 מעניינת ההקבלה בין תיאורו של ר' יוסלה ברא"ז לבין תיאורו של ר' אשר ברוך בסיפורו של עגנון, 'אור תורה': 'בלילה בלילה כל הלילה יושב רבי אשר ברוך לאור הנר ולומד. והנר אינו נעוץ לא במנורת כסף ולא במנורת בדיל לא בכלי חומר ולא בחור שבשולחן אלא זקוף בין אצבעותיו [...] אפילו נתנמנם אפילו ישן, הגיעה אשה של הנר לבין אצבעותיו מיד הוא מתעורר וקם לעבודת הבורא'. ש"י עגנון, אלו ואלו, ירושלים ותל-אביב תשי"ג, עמ' 309.

של המאה התשע-עשרה' להתיישב באודסה, שהייתה עיר חדשה, יחסית, ובעלת אופי מודרני. את פרנסתו הוציא מניהול בית חרושת קטן לזכוכית, ואורח החיים שניהל היה משוחרר מכבלי המסורת: הוא היה – כפי שכותב עוז, בעקבות קלוזנר – 'חופשי בדעותיו עד כדי ראוותנות, מעשן בשבת לעיני כולל, זולל טריפות להנאתו, רודף תענוגות מתוך ראייה קודרת של קוצר חיי אדם ומתוך כפירה לוחטת בשכר ועונש ובחיי עולם הבא'. לזה הוא מוסיף שהיה 'איש יפה-תואר, עשיר, נהנתן, נועז ופורץ מוסכמות אפילו על-פי מושגיה הסלחניים למדי של אודסה היהודית בשלהי המאה התשע-עשרה'. לאחר דורות של למדנות ויראת שמים, קם האיש מקרב בני משפחת ברא"ז, הקולט את רוחות המודרניזציה והמפלס את דרכו אל עבר עולם יהודי שונה מזה שידעו אבותיו.

עם זאת, שונה הייתה דרכו של מנחם מנדל ברא"ז מזו של אחותו ראשה-קיילה, התופסת מקום בולט למדי בכרוניקה המשפחתית: בעוד מנדל ברא"ז נוטל את גורלו בידיו ועוקר לאודסה, שם הוא מכונן חיים חדשים, מתנהלים חייה של ראשה-קיילה על פי הדגם הישן. את ראשה-קיילה, מספר עוז, 'השיאו בשירוך ליהודי פשוט מן הכפר הקטן אולקניקי שבליטא (לא הרחק מווילנה), יהודה לייב קלוזנר שמו, בנו של חוכר-אחווה בשם יחזקאל קלוזנר, מצאצאיו של ר' אברהם קלוזנר בעל ספר מנהגים שחי בווינה בשלהי המאה הארבע-עשרה'. בהערת שוליים מפורטת למשפט זה, המוקדשת ל'ירושת השמות' במשפחת קלוזנר, משלים המחבר כמה פרטים נחוצים ביחס לדורות שקדמו בעץ המשפחה: יהודה לייב קלוזנר, בעלה של ראשה-קיילה, הוא בנו של יחזקאל, שהוא בנו של ר' קדיש, שהוא בן לר' גדליה קלוזנר-אולקניצקי, מצאצאי ר' אברהם. את דיוקנותיהם של בני משפחת קלוזנר משרטט עוז בתמציתיות בטקסט עצמו: יהודה לייב, כמו אביו יחזקאל, למד בנעוריו קצת תורה והקפיד על המצוות, וברבות הימים היה לעגלון; סבו, יחזקאל קלוזנר, היה איכר – תחילה בכפר פופישוק, אחר כך בכפר רודניק, ולבסוף באולקניקי, כולם כפרים הסמוכים לוילנה. מוצעת גם אבחנה בין 'הקלוזנרים' שבאולקניקי, שהיו אנשי כפר פשוטים, לבין דודניהם שבעיירה הסמוכה טרוקי, שהיו 'מלומדים'.¹⁴ כך או כך, נישואיה היזומים של ראשה-קיילה ברא"ז לעגלון יהודה לייב קלוזנר בכפר הליטאי הנידח, מהווים את נקודת החיבור בין צאצאיהן של שתי משפחות עתירות ייחוס תורני: זו של ר' אברהם זיסקינד מהורודנו,

14 אחד מהם (ששמו אינו נזכר בספר) הוא ההיסטוריון ישראל קלוזנר, שאותו הכרתי מנעורי. קלוזנר, יליד 1905 ובוגר האוניברסיטה של וילנה, נמנה לימים עם סגל הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, והיה מחברם של ספרים רבים בתחום תולדות הציונות ותולדות יהדות וילנה.

וזו של ר' אברהם קלוזנר מווינה.¹⁵ לפי זה עמוס עוז, שהוא נינה של ראשה-קייילה, הוא ממשיכה של השושלת המאוחדת, זו שנתכוננה על אדמת ליטא לפני יותר ממאה שנה. מנקודת זמן זו ואילך מתמקד סיפור המשפחה בילדיה של ראשה-קייילה, אחר כך בנכדיה – מהם אנשים ונשים שאותם הכיר עוז באופן אישי: סבו אלכסנדר קלוזנר (בנה של ראשה-קייילה), הנקרא על שם סבו אלכסנדר (שהוא עצמו נושא את שמו של 'אבי' השושלת, ר' אלכסנדר זיסקינד), ולצדו אשתו, שלומית לבית לוין, שהייתה למעשה בת דודתו, בהיותה בת אחותם של מנחם מנדל ברא"ז וראשה-קייילה; דוד אביו, יוסף גדליה קלוזנר (הנקרא על שם אחד מאבותיו, גדליה-קלוזנר אולקניצקי) ורעייתו פאני ויירניק (היא צפורה); וכמובן, יהודה אריה קלוזנר (הנושא את שם סבו יהודה לייב), בנם של אלכסנדר ושלומית, אביו של המחבר. עוז מעלה גם את שמו של אחי סבו, בצלאל קלוזנר (לימים אליצדק), ואת שמותיהן של שלוש אחיות, סופיה, אנה ודריה, שאת המעט הידוע לו על גורלן (בברית המועצות) בחר לכלול בטקסט עצמו, ואילו את הפרטים הנוגעים לפחות לחלק מצאצאיהן שיבץ בהערת שוליים. כמו כן נזכר בספר שמו של דוד קלוזנר, אחי אביו, שנספה בשואה.

הזירה שבה מתרחש הסיפור בשלב זה היא אודסה, עיר נמל שלחוף הים השחור, שמשכה אליה במרוצת המאה התשע-עשרה יהודים רבים, ובה התבססה קהילה יהודית עשירה ומשכילה, שהגיעה לשיא פריחתה בתחילת המאה העשרים. קהילת אודסה – שבה התרכזו אישים וארגונים שקידמו את ההשכלה, את הציונות ואת הספרות העברית – הייתה למרכז חשוב, מכוון ומשפיע על יהדות רוסיה כולה.¹⁶ הפיכתה של אודסה למרחב המחיה העיקרי של המשפחה מתרחשת בהדרגה – תחילה היה זה מנחם מנדל ברא"ז, שעקר לשם, כאמור, בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, ובעקבותיו אחותו ראשה-קייילה ועמה משפחתה הענפה. ראשה-קייילה, שהייתה אישה חולנית, בחרה לעבור לעיר הגדולה בעיקר לצורכי ריפוי, כשהיא נסמכת בעניין זה על תמיכתו של אחיה, תושב העיר, שהיה אדם בעל אמצעים. המעבר התרחש בשנת 1885, פרט שעוז אינו מציין אותו, אך נזכר כמה פעמים בכרוניקות המתעדות את חיי יוסף קלוזנר. בשנים שבהן התגורר באודסה התקיים יהודה לייב קלוזנר בדוחק רב, ניהל חנות מכולת קטנה, ונפטר בגיל 57. ראשה-קייילה עצמה האריכה ימים: היא אף עלתה לארץ יחד עם בנה יוסף קלוזנר (ב-1919), ונפטרה בירושלים בשנת 1928.¹⁷

15 במקום אחר בספר מציין עוז בהערת סוגריים כי מוצאם של הקלוזנרים הוא מאודסה, מוצאם הקודם מליטא, ומוצאם הרחוק הוא כנראה ממטרסדורף, 'היא מטרסבורג שבמזרח אוסטריה, ליד גבול הונגריה'. ביחס לסביבת מוצא זו אין הוא מביא פרטים או אסמכתאות כלשהן. ראו, שם, עמ' 47.

16 ראו, ברוך שוחטמן, 'אודיסה', ערים ואמהות בישראל, ירושלים תש"ח, חלק שני, עמ' 85-92.

17 לתיאור פטירתה של ראשה-קייילה קלוזנר לבית ברא"ז ראו, קלוזנר, דרכי לקראת התחיה והגאולה, עמ' 227.

על רקעה של אודסה רוקם עוז את סיפוריהם של סבו, אלכסנדר קלזנר, סבתו שלומית, ואחי סבו, יוסף קלזנר. את אלכסנדר קלזנר מציג עוז כאדם פורק עול, שנשש את לימודיו בגיל 15, התעסק במלאכות הרבה, פנה למסחר זעיר, אהב נשים והתמכר למנעמי החיים. הוא היה מחברם של שירים בשפה הרוסית, וסגנונו ואורח חייו תאמו להפליא את אודסה הצעירה, העליזה ואוהבת החיים, שיצא שמה כעיר חופשית-אפיקורסית, ברוח הפתגם העממי: 'שבעה מיל סביב לאודסה בוער הגיהנום'.¹⁸ רעייתו שלומית, לעומתו, מזוהה עם הפנים האחרות של אודסה היהודית – אודסה של ביאליק, של אחד העם, של מנחם אוסישקין, של בן-ציון דינבורג (דינור) ושל שאול טשרניחובסקי. לדברי עוז נהגו אישים אלה להתארח בביתה של שלומית קלזנר, שהייתה, לפי תיאורו, 'אישה חשובה, גבירה אוהבת-ספר ויודעת-לב-סופרים', אשר הפכה את ביתה לסלון ספרותי, 'אולי הסלון הספרותי הראשון'. שם, לדבריו, היו מתווכחים 'על התחדשות השפה העברית וספרותה, על גבולות החידוש, על היחס שבין מורשת תרבות ישראל ותרבות העמים, על מפלגת הבונד ועל מחנה היידישיסטים [...]'.¹⁹

אולם עיקר תשומת הלב של המחבר מופנית לשרטוט הביוגרפיה של קרובו הדגול יוסף קלזנר, לימים היסטוריון נודע של תקופת בית שני וחוקר הספרות העברית החדשה, ומראשוני הפרופסורים שכיהנו באוניברסיטה העברית בירושלים. ברשימה ביוגרפית על אודותיו, שחיבר א' ליטאי, מודגש במפורש כי 'אביו של יוסף קלזנר מתיחס על ר' אברהם קלזנר בעל המנהגים, רבו של אייזיק טירנוני, שחי בווינה במאה הי"ד, ואמו – על ר' אלכסנדר זיסקינד, בעל יסוד ושרש העבודה, שחי בהורודנה במאה הי"ח (מת בשנת 1794) וכתב את הצוואה המפורסמת'.²⁰ עוז פורש את פרשת חייו של קלזנר בפרק לעצמו (פרק יא, עמ' 76-86), שחלקו המוקדם מוקדש לימי אודסה. כמו בכתבתו על אבות המשפחה, גם ביחס ליוסף קלזנר עצמו מסתמך עוז על האוטוביוגרפיה פרי עטו: בן עשר היה יוסף קלזנר כשעברה משפחתו לאודסה, בה למד בישיבה מתוקנת, וממנה הגיע אל תנועת חיבת ציון ואל החוגים המקורבים לאחד העם. אחר כך דבק בהרצל, בנורדאו ובז'בוטינסקי. על אף יחסו המורכב אל דודו, מתאר עוז בלא מעט התפעלות את ההיקפים העצומים של פעילותו הספרותית והציבורית, ואת יכולתו לשלב את תרבות ישראל עם תרבות העולם, מה שהיה אופייני לסגנון החיים

18 כפי שמיטיב להתנסח ברוך שוחטמן, שם, עמ' 64.

19 על כך כתב עוז גם ב'מבוא לאסופת אבי', באור התכלת העזה, עמ' 201-202. מעניין לציין כי בספרו האבטוביוגרפי המפורט ממעט קלזנר לדבר על אחיו אלכסנדר (להוציא אזכור ניסיון שעשה לחלץ אותו מן הגיוס לצבא הרוסי עמ' 148-150), או על גיסתו – שהיא גם בת דודה שלו – שלומית קלזנר-לויין. כך גם לעניין 'הסלון הספרותי', שאין לו זכר בספרו.

20 ספר קלזנר: מאסף למדע ולספרות יפה מוגש לפרופסור יוסף קלזנר ליובל הששים, הוצאת ועד היובל בהשתתפות חברת אמנות, תרצ"ז, עמ' 9-15.

החדש שצמח באודסה ובמקומות אחרים. אחרי שהשלים את לימודיו האקדמיים בהיידלברג שבגרמניה, שב יוסף קלוזנר לאודסה. בגיל צעיר נתמנה לעורך השלוח, אחר כך עבר לוורשה עם מערכת כתב העת, ובשובו לאודסה עסק במלוא התנופה בהוראה, בכתיבה ובפעילות ציונית. בהרחבה יתרה מתאר עוז את המעמד המיוחד שממנו נהנה בית קלוזנר באודסה, אשר שכן ברחוב רימסליניה. היה זה 'מעין מועדון תרבות ובית ועד של ציונים ואנשי ספרות', שבו מילאה בעלת הבית, ציפורה קלוזנר, את התפקיד המרכזי. בהקשר זה הוא שב ומזכיר שמות ידועים ומוכרים שאין הוא חדל מלהתרפק עליהם, כמו מנדלי, אחד העם, ליליינבלום, ז'בוטינסקי, וכמובן ביאליק וטשרניחובסקי. בדילוגים מלווה עוז את סיפור חייו של דוד אביו עד לשנים 1917-1919, שבהן כיהן כדוצנט ואחר כך כפרופסור באוניברסיטה של אודסה.²¹

פרשת אודסה בתולדות משפחת ברא"ז-קלוזנר מגיעה לסיומה לאחר מהפכת אוקטובר: ב-1919 עולה יוסף קלוזנר יחד עם משפחתו על האנייה 'רוסלאן' בדרכו לארץ. שנתיים מאוחר יותר, ב-1921, יוצא אלכסנדר קלוזנר את העיר ועושה את דרכו צפונה, בחזרה לליטא, אל המקום שממנו עקרה המשפחה כמה עשורים קודם לכן. הוא ובני משפחתו – אשתו ושני בניו, דויד ויהודה אריה, שניהם ילידי אודסה – מקימים את ביתם בוויילנה, היא 'ירושלים דליטא', שהייתה בעקבות מלחמת העולם הראשונה לחלק ממדינת פולין החדשה. הפרק הווילנאי שבספר מתואר בקיצור יחסי, תוך שימת דגש על מסלול החינוך של ילדי משפחת קלוזנר, שהיה אופייני לאינטליגנציה היהודית הצעירה – שילוב מאוזן והרמוני של השכלה יהודית ועברית בצד השכלה אירופית: גן ילדים ובית ספר יסודי במסגרת רשת החינוך העברי, גימנסיה כללית-הומניסטית, ולימודים במחלקות לספרות וללשונות באוניברסיטה של וילנה. אלא שהשיבה בוויילנה הייתה ישיבת ארעי בלבד: עליית האנטישמיות בפולין העצמאית, שהתעצמה בשנות השלושים, דחקה באלכסנדר קלוזנר ובאשתו שלומית לנטוש את אירופה ולעלות לארץ, כפי שהקדים לעשות האח יוסף קלוזנר מיד בתום מלחמת העולם הראשונה. עלייתם של בני הזוג קלוזנר מתרחשת ב-1933, ועמם הגיע לארץ בנם הצעיר יהודה אריה; בנם הבכור, שהיה בעל משפחה וכבר החל את דרכו כמרצה באוניברסיטה, בחר להישאר בוויילנה.

חטיבה נוספת בספר, המתפרשת על פני כשבעים עמוד, מוקדשת לשחזור תולדותיה של משפחת מוסמן, שאליה מתייחס עמוס עוז מצד אמו, פניה. בצד דברים ששמע

21 כך על פי עוז. שמואל ורסס גורס כי קלוזנר שימש באודסה למשך תקופות קצרות כמרצה לתולדות ישראל בזמן העתיק ב'ישיבה' המודרנית של חיים טשרנוביץ, וכן 'הרצה על תולדות המזרח הקדום במוסד האוניברסיטאי "שעורים עליונים לנשים" בעיר זו'. ראו, שמואל ורסס, 'יוסף קלוזנר וראשית ההוראה והמחקר של הספרות העברית', בתוך: שאול כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים, 1997, עמ' 488.

באקראי, בפרקים שונים בחייו, מפי אמו, סבו וסבתו, וכן מבני הדודים של אמו, שמשון ומיכאל מוסמן – מתבסס השחזור ברובו על שיחותיו של עוז עם שתי קרובות משפחה, ששימשו לו אינפורמנטיות לכל דבר ועניין: דודתו חיה שפירא, שמפיה רשם דברים ב-1979, ובעיקר דודתו סוניה גלדנברג, שמסרה לו את עדותה בשנים 1979-2001. חלקים נרחבים מתוך חטיבה זו מובאים על ידי המחבר במה שמזוהה כקולה של הדודה סוניה ובסגנונה המיוחד.

אחרי גרודנו, אודסה ווילנה בא תורו של מרכז יהודי נוסף, עתיר מוניטין – העיר רובנו, העיר הראשית של חבל ווהלין, שהייתה חלק מהאימפריה הרוסית, עד שנכבשה על ידי הפולנים בתום מלחמת העולם הראשונה. יותר מן הערים והקהילות שנזכרו קודם לכן, דווקא רובנו זוכה לתיאור מפורט ופלאסטי, הכולל נתונים היסטוריים וכלליים, תוך שימת דגש על הקהילה היהודית במקום.²² עוז מקפיד לרשום את שמה של העיר בשלוש לשונות – עברית, פולנית ורוסית – ואף מגדיר במדויק את מיקומה הגאוגרפי. בצירוף רבה הוא מתאר את ארמונם של הנסיכים לבית לובומירסקי, את מצודת העיר, את הכנסיות הקתולית והפרבוסלבית, את הכפרים שהקיפו את העיר ושבהם יכולת לשמוע מן הגנים את שירתן של נערות-איכרים אוקראיניות. כמו כן כולל הפרק סקירה נרחבת על הקהילה היהודית בעיר, שמנתה ערב מלחמת העולם השנייה כ-60,000 יהודים (שהם למעלה מארבעים אחוז מתושבי העיר), ושבה התקיימו חיי תרבות ויצירה מלאים – בכלל זה רשת חינוך עברית שנודעה לתהילה, עיתונים בעברית וביידיש, כתריסר מפלגות יהודיות וכן חוגים להשכלת מבוגרים. הוא מונה את עיסוקיהם של יהודי רובנו – בכלל זה טחינת קמח, שהיה העיסוק של משפחתו – ואף מציין את שמם של כמה מיהודי המקום שבלטו במיוחד: רוקח בשם מכצ'ק, הכירורג דוקטור סגל, ואף מזכיר את שמותיהם של משה רוטנברג ושמחה-הרץ מה-יפית, שנספו בשואה.²³

בפרקים אלה מגולל עוז את סיפורם של ארבעה דורות במשפחת מוסמן. בני הדור הראשון המוזכרים הם הרץ ושרה מוסמן, שחיו בתחילת המאה התשע-עשרה בעיירה טרופה (או טריפה) הסמוכה לרובנו. בנם של בני הזוג מוסמן, אפרים, המתואר כילד יפה תואר, שודך כבר בגיל מוקדם מאוד – מיד לאחר הבר-מצווה שלו – לנערה שרק מלאו לה שתים-עשרה, חיה דובא שמה. זהו אות וסימן לשיוכם של אבות המשפחה לעולם היהודי המסורתי, הטרומ מודרני – עולם שבו היו שנהגו להשיא בשידוך בעודם ילדים. פרשה זו מספקת לעוז את הנתונים כדי לחבר סיפור גרוטסקי, שחלקו מבוסס, מן

22 המידע בספר נסמך ברובו על: אריה אבטיחי (עורך), רובנה: ספר זכרון, תל-אביב תשי"ז (להלן: רובנה: ספר זכרון).

23 זה לא כבר ראיתי באחד העיתונים מודעה המזמינה מצטרפים לטיול 'שורשים' באוקראינה, שיכלול, בין היתר, סיור בעיר רובנו, 'בעקבות עמוס עוז'.

הסתם, על דברים ששמע מפי קרובת משפחתו, ורובו פרי דמיונו.²⁴ בבגרותו הקים אפרים מוסמן בטרופה טחנת קמח, חי חיי עוני, הוליד שלושה בנים ושתי בנות (נפתלי, מיכאל, מרדכי, שרה וז'ני), התאלמן מאשתו הראשונה ונשא אישה שנייה, שגם שמה היה חיה. לימים נרכשה טחנת הקמח הקטנה שלו בידי בנו, נפתלי הרץ, שהיה למעבידו.²⁵

את עיקר הסיפור על משפחת מוסמן מקדיש עוז לתיאור עלייתו – ולימים נפילתו (בארץ ישראל) – של נפתלי הרץ, בן הדור השלישי למשפחת מוסמן, שהוא גם אביה של פניה, אמו של המחבר. כבן למשפחה ענייה, החל נפתלי הרץ את דרכו בגיל 12 כשוליה באחוזת וילחוב שליד רובנו. אחר כך שימש עוזר לבעל טחנת קמח שהוקמה בפאתי רובנו, כשהוא מאמץ את המיומנות שהנחיל לו אביו. כך נעשה לטוחן קמח.²⁶ אלא שבזכות תושייתו, חריצותו, יוזמתו – תכונות שחסרו לאביו – הפך השוליה לבעל טחנה, ואף רכש, כאמור, את טחנת הקמח של אביו בטרופה. לימים התבסס כבעל עסקי טחנות קמח, שלהן שלוחות שהסתעפו עד לקייב, למוסקבה ולפטרבורג.²⁷ נפתלי הרץ נשא אישה ונולדו לו שלושה בנות – חיה, פניה וסוניה. נאמן לתבנית הגנאלוגית, מקפיד עוז לדווח על נישואיו של נפתלי הרץ לאיטה שוסטר, המוצגת כבתם של גדליה שוסטר ופרל גיבור. עם זאת לא נמסרים פרטים כלשהם על ענף משפחתי זה. הוא גם מקפיד למסור, במקובץ, את תאריכי הלידה של גיבוריו שהם בטווח ידיעתו: נפתלי הרץ מוסמן נולד בשנת 1899, אשתו איטה ב-1891, חיה ב-1911, פניה ב-1913, סוניה ב-1916.

24 בעניין נישואי הילדות או הבחורות כאחת התופעות האופייניות לחיי אישות בחברה המסורתית ראו, יעקב כץ, 'נישואים וחיי אישות במוצאי ימי הביניים', ציון (תש"ה), עמ' 22-26. יש גם מקום לערוך השוואה בין האנקדוטה שמספר עוז לבין סיפורו של עגנון, 'בשעה אחת': 'אמרה שרה, היאך אשכח שחמשה עשר באב היום והרי יום לידתו של מנחם היום [...] משום שיום לידתו היום נפשי עגומה, שכבר נמלאו לו חמש עשרה שנה ועדיין לא נשא אשה'. ש"י עגנון, עיר ומלואה, ירושלים ותל-אביב 1973, עמ' 562.

25 מכל ילדי אפרים מוסמן לא נזכר בספר שמו של מרדכי מוסמן. מי שהציב לו יד הוא בנו, שמשון מוסמן, המעלה את שמו יחד עם שמות שאר בני משפחה אחרים שנספו בשואה ולא הובאו לקבר ישראל: 'אבא – מרדכי בן אפרים וחיה, נספה באוגוסט 1941 בעיר אוסטרוג. בן 61'. מוסמן מזכיר שם גם את 'דודי-מיכאל (אח של אבא) בן אפרים וחיה עם אשתו רחל. נספו בעיר רובנה'. ראו בספרו לברוח מהפחד, תל-אביב 1996, עמ' 142-143. יצוין כי עוז מפנה את הקוראים לספר זה כאל אחד ממקורות המידע שלו על קורות משפחת מוסמן, אף כי אין הוא מזכיר בהכרח את שמותיהם של כל בני המשפחה הנזכרים בספר.

26 בפתחו של ספר רובנה נדפסה מפת העיר רובנה, ש'עובדה לפי הזכרון ללא קנה מדה'. פריט 20 במקרא מפנה לטחנת קמח, הנמצאת בצמוד לנחל אוסטיה ולא הרחק מתחנת הרכבת. זו הייתה כנראה הטחנה שבה עבד נפתלי הרץ מוסמן ושלימים נעשה בעליה.

27 גם בן אחיו, שמשון מוסמן, שניהל טחנת קמח ליד העיר זדולבונוב, לא הרחק מרובנו, הועסק למעשה על ידו. ראו הפרק 'שלוה כפריית', לברוח מהפחד, עמ' 9.

מעמד ביתו של נפתלי הרץ מוסמון, כפי שעוז בוחר לתאר אותו, משתלב היטב בעולמה של רובנו הרוסית, הלא-יהודית. עוז אף מציין כי שכניו הרוסים נהגו כלפיו בדרך ארץ, כשהם פונים אליו בשם: 'גרץ יפרמוביץ' (כלומר: הרץ, בנו של אפרים). בהיותו בעל אמצעים אך גם בעל תעוזה רבה רכש נפתלי הרץ במחיר מציאה – ממש בימי המעבר מן השלטון הרוסי לשלטון הפולני – את ביתו של ראש העיר המודח של רובנו, לבדייבסקי שמו. עוז, המופיע כמתעד וכרושם הקורות, מקפיד לציין את מיקומו של הבית וגם למסור את כתובתו: רחוב דובינסקה מס' 14 שבצפון מערב רובנו, ששמו שונה לאחר כניסת הפולנים לרחוב קז'רובה. הרחוב הצטלב עם רחוב ווסיינייה, שגם שמו שונה לאחר כניסת הפולנים לרחוב צ'צ'ייגו מאיה. כך מצאה עצמה משפחת מוסמן, החל משנת 1920, כשהיא שוכנת בבית מידות רחב ידיים, מרובה חדרים ופרוזדורים ארוכים ומפותלים, מוקף נחלה של חמישה דונמים ובה 'גן נוי וגן ירקות ובוסתן של עצי פרי', שהתנהל כבית אחוזה רוסי לכל דבר: לצדם של בני הבית פעל צוות של משרתים ומשרתות, כולל רכב, שמילא את כל צורכיהם. לבד מבני משפחת מוסמן, בעלי הבית, התגוררו בין כתליו, מאחורי וילונות ומחיצות, כמה דיירים רוסיים ששרדו מימי לבדייבסקי, ואשר נוכחותם בו והדרמות של חיי היום-יום שלהם – כפי שהן מוצגות בקולה של הדודה סוניה – יצרו את אותו תמהיל אנושי וחברתי מיוחד שהעניק לאורח חייה של משפחת מוסמן נופך רוסי.²⁸

על אף התרחקותה הניכרת מעולם המסורת, הוסיפה משפחת מוסמן לנהל אורח חיים יהודי בסגנון שנחשב אז למודרני. התקשורת בין בני המשפחה התנהלה כתערובת של רוסית ויידיש, אף כי אבי המשפחה, נפתלי הרץ מוסמן, נטה לדבר יידיש. הוא היה אומר: מיט אראפאלנדיקער. בשיפוע, כך מתנסחת סוניה, כשהיא מנסה למסור את פילוסופיית החיים של אביה, נפתלי הרץ. 'הוא היה מאמין בשני דברים, סבא שלך: בחמלה ובצדק, דערבארעמען און גערעכטיקייט'. בני המשפחה ביקרו מדי פעם בבית כנסת, וכמובן הקפידו לציין את החגים: 'אני זוכרת איך פעם אחת, בערב יום כיפור, כבר אחרי הסעודה המפסקת, שני רגעים לפני התחלת הצום, פאפא אמר לי: שורה'לה מייך טאכטער'ל, תביאי לי בבקשה כוס מים ישר מן הבאר'. חינוך הבנות היה גם הוא בעל אופי יהודי, אך לא מסורתי: כולן למדו במסגרת מערכת החינוך של רשת 'תרבות', שהייתה מעוז של חינוך עברי וציוני – בגן הילדים, בבית הספר היסודי וכמובן

28 לאחר הרצאתי על סיפור על אהבה וחושך באוניברסיטת תל-אביב, טען בפני פרופ' יאיר הופמן כי לדעתו הדימוי ה'רוסי' כל כך והלא גלותי בעליל של בית משפחת מוסמן, כפי שמכונן אותו עוז, הוא המאפשר לו לנכס את המשפחה אל תוך עולמו הפרטי, ללא חציצות. הופמן נמצא מערער בזה על הנחת היסוד שלי, לפיה הפנייה של עמוס עוז אל ארצות המוצא וערי המוצא של משפחתו והשחזור של הגנאלוגיה המשפחתית ה'גלותית' היא בגדר 'שיבתו של המודחק', והיא מהווה, בעצם הגדרתה, מהלך אנטי-כנעני (וראו להלן). אף שאינני מקבל את עמדתו של פרופ' הופמן, נראה לי שהיא ראויה בהחלט להתייחסות ולקשב.

בגימנסיה. גימנסיה 'תרבות', המותג של רובנו היהודית באותן שנים, תופסת מקום מרכזי בתיאוריו של עוז. הוא בוחר לציין את שנת ייסודה של הגימנסיה (1919), נכנס לפרטים בכל הנוגע לתוכניות הלימודים (שכללו גם לימודים בהיסטוריה ובספרות של אירופה), ומאריך בציטוטים מפיה של סוניה על הווי החיים בבית הספר וסביבו.²⁹ אמונים על עקרון השילוב בין החינוך היהודי לכללי – כמו אצל בני הדור המקביל בוויילנה – נשלחה כל אחת מן הבנות ללמוד שנה אחת בגימנסיה פרטית פולנית, שהעניקה לכל אחת מהן תעודת בגרות. שתיים מבנות מוסמן – חיה ופניה – זכו להתקבל ללימודים באוניברסיטה של פראג. פניה מוסמן, אם המחבר, למדה שם היסטוריה ופילוסופיה.

נטישת רובנו על ידי משפחת מוסמן על רקע עליית האנטישמיות בפולין התרחשה בשנת 1933, בדיוק בשנה שבה עזבו שלומית ואלכסנדר קלוזנר יחד עם בנם יהודה אריה את העיר וילנה. פניה הצטרפה אל הוריה נפתלי הרץ ואיטה ואל אחותה הבכירה חיה כעבור שנה. סוניה הגיעה לארץ ב-1938.

אולם לא בזה מסיים עוז את סיפורן של שתי המשפחות בגולה, אלא הוא מוסיף עליו – בכוונת מכוון – את סיפור מותם של יחידים וקהילות בתקופת השואה. בוויילנה ממשיך עוז לעקוב בפרוטרוט אחר גורלם של דודו דויד, אשתו מלכה ובנם התינוק דניאל – תחילה בזמן השלטון הפולני של שלהי שנות השלושים, אחר כך בתקופת הכיבוש הרוסי, ולבסוף בימים הגרועים מכולם: ימי הכיבוש הגרמני, שהובילו להשמדה ההמונית של יהודי וילנה. 'פחות משלוש שנים יחיה דניאל קלוזנר הקטן', כותב עמוס עוז על בן דודו, כמעט בן גילו, שבנו עתיד לשאת את שמו. 'עוד מעט יבואו ויהרגו אותו, כדי להגן מפניו על אירופה [...]'. (עמ' 130). מוות דומה צפוי גם להוריו של דניאל, דויד ומלכה. כזה היה גם סופה של קהילת רובנו, עליו מספר עוז בקולה של סוניה הנמהל בקולו שלו:

ובשנת ארבעים ושלוש או בשנת ארבעים וארבע, אם לא לפני כן, הלוא
כבר נודע לה שכולם נרצחו שם, ליד רובנו. כבר היה מי שבא וסיפר איך
גרמנים וליטאים, ואוקראינים, באיומי תת-מקלעים, הצעידו את כל
העיר, בנעריה ובזקניה ליער סוסנקי [...] ושם, ביער סוסנקי, בין עופאים

²⁹ זאת בהסתמך על ספרו של מנחם גלרט, הגמנסיה העברית 'תרבות' ברובנה, ירושלים תשל"ג. בספר נזכרים שמותיהן של כל בנות משפחת מוסמן (חיה, צפורה-פניה וסוניה) כבוגרות בית הספר. בכתבו על 'תקציב ובעיות מימון' (פרק שמיני) כותב מנחם גלרט כי 'אני רואה חובה לעצמי להעלות, ככל שזכרוני משיג, את זכר ההורים שחינכו שנים שלושה ילדים – ושילמו שכר לימוד מלא'. בין היתר הוא מציין את שמותיהם של נפתלי הרץ ואיטה מוסמן, מה שמעיד כי משפחת מוסמן הייתה משפחה מבוססת. שם, עמ' 103.

וציפורים ופטירות ודמדמניות וגרגרי יער, ירו הגרמנים והרגו על שפת הבורות, בתוך יומיים, כעשרים וחמישה אלף נפש.

בשולי הדף, בהערה מספר 13, הוא כותב: 'כמספר כל תושבי ערד נהיה עיר מגוריו של הסופר ויותר ממספר כל היהודים שנהרגו במשך שנות מלחמה עם הערבים' (עמ' 251). עוז מתייחס בשורות אלה לאקציה הגדולה של יהודי רובנו שהתבצעה בין ה-7 ל-8 בנובמבר 1941, כחצי שנה לאחר כיבוש העיר בידי הגרמנים, ושעדויות מפורטות על אודותיה מובאות בפרק הסיום של ספר הזיכרון לקהילת רובנו. ואכן, בחורשת האורנים סוסנקי, המרוחקת מן העיר כשישה קילומטרים, רוכזו כ-21,000 יהודים (כשמונים אחוז מתושבי העיר), ובתוך יומיים נרצחו כולם ליד בורות שהוכנו מראש. רציחות של יחידים ושל קבוצות נמשכו עד לחיסול הסופי של הגטו, ב-13 ביולי 1942.³⁰

דרך ארוכה עשה עוז מן היום שבו מלאו לו ארבע-עשרה וחצי שנים, היום שבו החליט למחוק את שם משפחתו, לנטוש את בית אביו, לעזוב את ירושלים ולעקור לחולדה. בדומה למהלך שתיאר אבות ישורון (ראו המוטו בראש המאמר), גם הוא בחר לצאת לדרך חדשה כדי להתנתק מסביבת המוצא ומבית אבא ומן המורשת הגלותית והמהגרית שהייתה גלומה בו, וכמותו שאף לאמץ זהות חדשה המסומלת בבחירת השם העברי למהדרין – קצר, גברי, מלרעי, ולא גלותי בעליל. בחירה זו מעידה על ההתכוונות כלפי דימויו של האדם העברי החדש בגרסה הצברית של אידאל הקיבוץ של שנות החמישים.

סיפור על אהבה וחושך – היצירה המסכמת את חיי עוז – הוא, בין שאר הדברים, סיפור המפגש שבין יליד הארץ, הצבר, לבין העבר המודחק שלו ושל משפחתו. אצל אבות ישורון, שנטש באופן יזום את הגולה ואימץ לו ארץ חדשה, התחוללה הקריסה רק לאחר שהפנים את השואה, מה שעורר רגשות אשמה קשים וגרם לו לחבור במלוא העוצמה אל הזיכרון המשפחתי שהחל מחלחל את אט אל מעל לסף התודעה. מעכשיו היה השם החדש לנטל. שוב ושוב פונה אבות ישורון אל עצמו בשם 'חיאל פרלמוטר', ומן הבית שברחוב ברדיצ'בסקי בתל-אביב הוא צופה אל עבר עיירת נעוריו קרסניסטאו, הסמוכה ללובלין. תהליך דומה התחולל אצל עמוס עוז, עם כל השוני בנסיבות החיים ובגורל האישי: שנים רבות אחרי ש'הרג' את אביו ונטש את ירושלים, בחר בחולדה וגם נטש את חולדה, החליף את זהותו על ידי האקט הסמלי של שינוי השם, וגם עבר דרך חיים שלמה – נשא אישה, הוליד ילדים, נעשה סב לנכדים, רכש לעצמו מה שקראו במשפחת קלזנר 'שם עולם' (עמ' 517) – נוצרו לדידו התנאים

30 רובנה: ספר זכרון, עמ' 523-541. הנתונים המספריים המובאים כאן, השונים ממה שמובא אצל עוז, הם על פי הערך 'רובנו', מאת שמואל ספקטור, בתוך: ישראל גוטמן (עורך), האנציקלופדיה של השואה, ירושלים 1990, כרך ה, עמ' 1124-1125.

הנפשיים והמנטליים שאפשרו לו לחבור סוף סוף אל העבר המודחק ואל מורשת המשפחה, ולקבל קבלה מלאה את מוצאו, את הירושלמיות שלו, את ההורים המהגרים וקשי היום, את הסבים והסבתות ואת הוריהם שלהם, את הגולה שממנה באו, את הגורל היהודי של משפחתו – וגם את השואה. לשם כך יצא עמוס עוז (הוא עמוס קלוזנר) אל המסע הקשה והמאתגר אל מחוזות הזיכרון – המתואר בעמודים אלה – שממנו שב הביתה כשהוא מפוכח, חכם ובוגר מכפי שהיה קודם צאתו לדרך.